

МӘДЭНИ
МҰРА

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ., Қазақстан

e-mail: socantropology@mail.ru

ШЫРАҚШЫ – МӘҢГІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР САҚШЫСЫ

Шырақшылық институты қазақ жерінің көптеген аймақтарында сақталған, бірақ шырақшылыққа қатысты рәсімдердің толық кешенін біз көп жерден көре алмаймыз. Бүгінгі күні шырақшылық институтының негізгі рәсімдері мен зиярат практикасын Маңғыстау мен Түркістаннан бақылауға болады. Бұл аймақтардағы қасиетті жерлерге әлдебір себептермен зиярат қылған адам шырақшымен ұшыраспауы мүмкін емес. Халық ұғымында шырақшы бізді әулие жерлерге бастайтын, түсіндіретін, тілегімізді әулиеге жеткізетін көшбасшы. Олай болса бұл мәселеге жеңіл қарауға болмайтыны анық. Автор осы тақырыпқа қатысты әдебиетке тоқталып, одан кейін шырақшы сөзінің этимологиясы мен осы институттың тарихына шолу жасаған. Мақаланың соңында шырақшылық институтының дұрыс жұмыс істеуіне қатысты автордың ұсыныстары берілген.

Түйін сөздер: шыр, шырақшы, киелі орындар, шырақшылық институты.

Шырақшылық адам баласының күнделікті тіршілігінде көп орын алмағанымен сакралды нысандарға (араб. *ءايال و آل س يدقت* *такди́с-уль-авлия*) зияратқа (араб. *ز ي ا ر ا* *зияра*) барғанда алдымен кездеседі. Бұл институт қазақ жерінің көптеген аймақтарында сақталған, бірақ шырақшылыққа қатысты рәсімдердің толық кешенін біз көп жерден көре алмаймыз. Бүгінгі күні шырақшылық институтының негізгі рәсімдері мен зиярат практикасын Маңғыстау мен Түркістаннан бақылауға болады. Бұл аймақтардағы қасиетті жерлерге әлдебір себептермен зиярат қылған адам шырақшымен ұшыраспауы мүмкін емес. Оған негізгі себептердің бірі – халық ұғымында шырақшысыз жасалған зияраттың өзі де сауапты болып саналмайды. Шырақшы

бізді әулие жерлерге бастайтын, түсіндіретін, тілегімізді әулиеге жеткізетін көшбасшы. Олай болса бұл мәселеге жеңіл қарауға болмайтыны анық.

Тарихнама

Ғылым тарапынан бұл мәселеге үстірт қарайтынымыз зерттеулердің тапшылығы мен сапасынан-ақ көрінеді. Осынау терең тамыры мен адам өмірінде ғажап мәні бар, этнографиясы мен мистикалық философиясы астасқан құбылысқа арналған ғылыми монография түгілі, бірнеше салмақты мақаланың болмауы да бізді қынжылтады. ХІХ ғасырда Сыр бойындағы қасиетті орындар туралы өлкетанушылық

жазбаларында ресейлік ғалымдар шырақшы тақырыбына барып отырған, оны біз Түркістан аймағында қызмет атқарған В.И. Масальский, Н. Остроумов еңбектерінен көреміз (Масальский, 1913; Остроумов, 1908). Совет заманында шырақшылық мәселелерін этнографиялық тұрғыдан ресейлік Басилов, қазақстандық Ә.Т. Төлеубаев, Р.М. Мустафина сияқты ғалымдар «Культ святых в исламе», т.б. еңбектерінде қарастырды (Басилов, 1970; Төлеубаев, 1991; Мустафина, 1992). Совет кезеңінде шырақшылық институты туралы атеистік әдебиетте, яғни бұл институттың маңызын жоққа шығаратын демонологиялық сын позициясынан көп жазылды. Қазіргі күні этнография ғылымы тұрғысынан бұл тақырыпқа жазылған З. Сұрағанованың, А. Екімбаеваның мақалалары бар.

Жоғарыдағы тарихнамалық шолу шырақшы институтының қыр-сыры ашылмағанын көрсетеді. Ресейлік империя заманында және Совет кезеңінде жазылған еңбектерде зерттеушілер бұл институтты исламмен байланысты қарастырады да, шырақшылықтың арғы тамырына, оның қазақ қауымының рухани тіршілігіндегі маңызына қатты көңіл бөлмейді.

Шырақшы – этимология

Шырақшылық институтына қатысты пікірлерімізді айтпас бұрын әуелі «шырақшы» сөзінің мағынасын, яғни, этимологиясын анықтап алған дұрыс. Себебі, бұл сакралды ұғымның кілті осы сөздің, яғни, өз атауының астарында жасырылған.

Біздің ойымызша шырақшы сөзінің түпкі бастауы «шыр» сөзінде. «Шыр» сөзінің түпкі мағынасы энергия, яғни, күш-қуат, оны беретін май. 1 грамм майдан адам күнделікті тіршілігіне қажетті 9 ккал энергия-күн-қуат алады. Қазақ тіліндегі «шыр бітпеді» деген сөздің өзі де адамның жүдеулігін ғана емес, сонымен бірге өмір-тіршілікке қажетті энергиясыз қалғанын көрсетеді. «Шыр ете түсті», «шыр айналды», т.б. сөздер де осы мағынада қолданылады. Бірінші сөз тіркесінде баланың өмірге келгенін немесе жылағанын айтады, яғни өзінің тірі ағза екенін, тіршілігін білдірді. Екінші сөз тіркесінде адамның мазасыз тіршілігі, күш-қуаттың көрінісі туралы айтылған. Қазақ тілінде, сонымен бірге өзге түрік тілдерінде, әсіресе

өзбек тілінде «Шырайлы» анықтауышы тек сұлулықты ғана емес, сонымен бірге адамның энергиясы бетіне шығып, жайнап тұрғанын білдіреді.

«Шыр», яғни май ерте уақыттан бері культтік қызметте қолданылғаны ерте көшпелілер заманынан белгілі, яғни, сақ (саһа) бабаларымыздың отқа май тамызуы туралы деректерінен, қазақтың келін түскенде үлкен шаңырақта келіннің «отқа май құю» дәстүрін өткізуінен, үлкен әйелдердің келінге тілек айтқанда «от ана, май ана, жарылқа» деген сөздерінен көреміз.

Менің әкем, Артықбаев Омар (1909 жылы туған), бала кезімізде күзеуден көшіп, қыстауға орнығар уақытта «тау майлар» деп ауыл басшылары бір қой сойып, қыстың жайлы болуын тілеуші еді дейтін. Бұл да культтік, магиялық практика, яғни «тау майлар» деп мал сою арқылы тау иесіне қысты малға-жанға жайлы қыла көр деп жалбарыну. «Тау майлар» рәсімінің негізгі құралы май, яғни позитив күш-қуаттың, тіршіліктің көзі.

«Шыр» адам баласы жаратылғаннан бері бар, яғни жалпы еуразиялық ностра тілдің қорындағы көне сөз. Оның толып жатқан дәлелі бар, соның бірі Э. Бенвенистің атақты «Le vocabulaire des institutions indo-europeennes /Словарь индоевропейских социальных терминов/» кітабының «Дін» тарауы «Қасиеттілік» тараушасындағы мына ғажап анықтама: «Эта сила определяется авестийским *sura* (s – астындағы ноқатпен *ш* болып оқылады – Ж.А.) и является силой полноты и разрастания... Прилагательное *sura* обозначает не только «сильный», оно также характеризует многих богов и героев, в том числе Заратустру, а также передает и ряд других значений, таких как «заря» (Бенвенист, 1995: 345). Үндіеуропалық тілдердің қатарына жататын славян тілдеріндегі «май» деген ұғым беретін «жир» сөзі де шырдың алғашқы мағынасын сақтаған.

Шырдан «шырақ», «шырағдан», «шырағым» сияқты жеке сөздер шығатыны сөзсіз. Шырақтың өзі де алғашқы уақытта майға шылап шиге ораған мақтадан, дәкеден, бөзден жасалады. Әулиетас киелі үңгірі туралы белгілі өлкетанушы Н. Коншин ХІХ ғасырдың соңында «Керекуден Қарқаралыға дейін» деп аталатын жолжазбасында тамсана жазады: «На Аулие-тас ездят молиться больные и просто

бедные киргизы, а главным образом бездетные женщины. Приезжают обыкновенно под вечер и ночь проводят или в пещере, или где-нибудь вблизи ее. Богатые колят барана и мясо его варят, разложив костер у входа в пещеру. Мясо варится непременно в воде из казана в пещере, оттуда же берут воду для омовения, пьют ее и особенно поливают ею больные части тела. Вода эта по мнению киргиз имеет целебные свойства. Как мне потом рассказывал один баянаульский старик Чагыбай Тасыбаев, молящие делают еще свечи из чия, обернув его ватой или тряпками, пропитанным жиром от заколотого барана; эти свечи (шырак) жгутся в пещере, причем показывают вид, что умываются огнем и потирают им больное место на теле. Чем больше сжигаются свечи, тем лучше. По тем снам, какие снятся во время спанья около пещеры, можно судить исполнится или нет просимое. Бедные, в знак жертвы, вешают повсюду лоскутки, а богатые как я сказал, колят барана и кладут на казан в пещере деньги. Эти деньги, по словам того же Чагыбая, бедняки имеют право взять себе, но при этом непременно надо обратиться к

святому духу пещеры со словами «таксыр, не сердись, позволь мне взять эти деньги...» (Коншин, 1902: 35).

Шырақтың бұл түрін қазақ жерінің барлық жерінде ХХ ғасыр ортасына дейін қолданды. Біз тіпті ХХ ғасыр соңында Таулы Алтай өлкесіне этнографиялық зерттеулерге барған уақытта жергілікті қазақтардың осындай шырақтарды пайдаланатынын көрдік. Шырақтан «шырағдан», яғни шырақты орнататын, майды жағатын, металдан, не қыштан жасалған шағын құты шығады. Маңғыстау өңірінде шырағдан орнына егілме, жұмсақ тастан жасалған әртүрлі ыдыстар бүгінгі күнге дейін жасалады. Шырағдан жасау Сыр бойы қалаларында да әбден кемел дамыған қолөнер түрі болған, сол себепті археологиялық қазбалар кезінде жиі кездеседі. Менің өз басым Хорезм аймағында Алтын Орданың атақты ұлыс билеушісінің бірі, қоңырат насаб-намасының түп бастауындағы Нағанай бектің кесенесінің қирандылары арасынан кездейсоқ тат басып кеткен сегіз ғасырлық тарихы бар шырағдан тауып алдым (Сур. 1).

Сур. 1

Шырақ жағу рәсімі тарихы

Әрине, шырақ жағу дәстүрі бүгінгі күні және ортағасырларда қолданылғанымен дәстүр-салт ретінде қалыптасқан уақыты қола дәуірі, мүмкін одан ерте замандар. Жалпы отты құрметтеу, от алдындағы қорқыныш адамзат баласына тым ерте дәуірлерден бері тән. Әуел баста шырақ жағу от культімен, отқа табынумен, оны құдірет көрумен байланысты дамыды. От әуел баста алапат табиғат стихиясының бір элементі болғаны, адам одан қорыққаны да сөзсіз. Адамзат баласы палеолиттің соңғы сатыларында отты күнделікті тіршілігіне жарата бастады, бірақ оны құдірет ретінде қадірлеу сақталып қалды. Бұл мәселелерді салмақты талдау үшін, әрине Мэри Бойс сияқты ағылшын зерттеушілерінің зардуш діні және оның авесталық дәуірдегі культтік практикасы туралы еңбектерімен танысқан жөн. Бізді бұл еңбектерде аса қызықтырған жағдай ариандардың отқа табыну культіне байланысты қолданылатын «от», «отар», «агни» терминдері (Бойс, 1987: 10).

Қазақ жерінде қола дәуірінде, яғни біздің жыл санауымызға дейінгі екінші мыңжылдықта алғашқы шырақшылардың басы қосылатын қасиетті жерлері Ұлы даланың (Арианам Вайджа-Байтақ. – Ж.А.) орталық алқабындағы Борукаша («Авеста» мәтіндерін оқыңыз. – Ж.А.) көлі. Бұл әфсаналық көл Торғай және Ырғыз өзендері құятын, бүгінгі күні Шалқар теңіз бен ойдым-ойдым тұздарға, Су аяғы Құрдымға айналған Ақсақал Барбы көліне келеді. XVIII ғасыр басында бұл көлдің периметрі 200 шақырымнан асады (Артықбаев, 2005; Артықбаев, 2021).

Торғайдың төменгі жағындағы жұмбақ геоглифтер сол замандағы қасиетті құрылыстардан қалған болуы керек. Бұл геоглифтарды біз ең алдымен Күнге табыну орындары деп есептейміз, бірақ Күнге табыну мен Отқа табыну практикалары бір-біріне ұқсас болған. Оны тіпті сондай алысқа бармай-ақ сақ (саһа) дәуірінің ғұндарға ұштасатын кезеңінде салынған Тасмола мұртты қорғандарынан да кездестіреміз. Негізгі ерекшелік – Күншығысқа бағытталған екі жал, олардың ұшар басындағы от жағып, шырақ қоятын, құрбандық шалатын шағын қорғаншалар.

Шырақшылық сол заманнан бері біздің өмір сүру дағдыларымызға берік

енген құбылыс. Тек қана қасиетті жерлерді қору, әулие орындарға иелік жасау, зиярат ұйымдастыру және өткізу ғана емес, халықтың күнделікті өмірлік әдет-ғұрыптарында да шырақ жағу әбден орныққан. Мәселен, бала туғанда 40 күн шырақ жағады, адам өлгенде де 40 күн шырақ жағады, қазақта «туғанда бір шілдеhana, өлгенде бір шілдеhana» деген сөз бар. От бұл жағдайда сыртқы жау және теріс әсер етуші күштерден сақтаушы қамқор ана қызметін атқарады. Екіншіден, от адам бойындағы шырды, яғни энергияны сақтаушы. Отпен аластау практикасы XX ғасыр басына дейін күнделікті өмірдің барлық жағдайында, көшкенде-қонғанда, ауырғанда-сырқағанда қолданыста болды, ал XVIII ғасырдың соңына дейін тіпті сыртқы елшіліктерді қарсы алғанда да қолданылды.

Рәсімнің бүгінгі жағдайы

Түркістан өңірінде бүгінгі күні зиярат кезінде шырақ жағу біртіндеп зиярат практикасынан шығып келеді. Бұған бір жағынан әулие жерлерді басқарып отырған жергілікті мәдениет мекемелерінің басшылығы мен Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының позициясы әсер етеді. Әулие жерлерде отырған шырақшылар осыған байланысты зиярат етушілер мен екі арада қарама-қайшылық туындайтынын, дау-шарды, кейбір келеңсіз оқиғаларды айтады. Шырақшылық түсінігінің өзі де шырақ сөзінен бастау алатынын, шырақ жағу болмаса бұл институтты бұдан әрі ұстап тұру мүмкін еместігін көп жауапты адамдарға түсіндіру қиын. Жалпы Түркістан өңірі шырақшылары, соның ішінде Сайрам маңындағы әулие жерлерге иелік қылып, зияратшыларға қызмет істеп отырғандары, бұл қызметті бірнеше атадан бері атқарып келеді, яғни келушілер де, шырақшылардың бәрі де өз аталарының шырақ жаққанынан хабардар.

Маңғыстауға барсаңыз әлі күнге дейін ата-бабаларының басына барып дұға оқып, сонымен бірге шырақ жағып отырған адамдарды көресіз. Өз басым 2020 жылы ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясындағы экспедиция кезінде

Шетпенің іргесіндегі Әлеу-Мейрам қауымында аруақтарға деп шырақ жақтым (Сур. 2).

Қорыта айтсақ, шырақшылық тамыры терең, қоғамдық мәні зор құбылыс. Шырақшы тек зиярат орындарының күзетшісі әрі қараушысы қызметін атқаратын адам ғана емес, ол біздің өте көне дәстүрлерімізді сақтап отырған тарихи жадымыз. Әрине, оның міндетіне келушілерге зияраторнының тарихын таныстырып, қабірде жерленгендерге құран бағыштап отыру кіреді, дегенмен оның Сайрам сияқты көне қалалардағы әулие орындарда немесе Маңғыстаудың шөл даласындағы жер асты кешендерінде отырғанының өзі ғажайып тарихи феномен.

Әуел баста біздің ата-бабаларымыз табиғи, яғни ландшафтық әулие жерлерді құрмет тұтты. Шырақшылар сонау палеолит заманында адамдарға қоныс болған Шақпақ ата, Қоңыр әулие сияқты үңгірлерде немесе Әулие ағаш, Әулие бұлақ басында қызмет қылды. Біз ол кезеңде табиғаттан ірге ажыратып кеткен жоқ едік. Кейін келе адам (антропоген) факторы алға шыға бастады. Олардың ішіндегі ең көне сакралды орындарды

біз матриархаттық дәстүрге сәйкес, көбінесе үңгірлерді, тас қуыстарын, қонысқа ыңғайлы төбелерді қазір «Қыз әулие» деп атаймыз.

Одан кейінгі кезеңде белгілі бір патша әулеттері жерленген, мысалы, Қарахан патшалары жерленген Қарабура сияқты қорымдар мен Арыстанбап сияқты тәңіршілдік ғұрып орталықтар бірінші қатарға шықты. Қарабура Боғра хандардың пантеоны болса, Арыстанбап тәңіршілдік – тотемдік (Арыстанбап, Қарға бап, Лашын бап, т.б.) ғұрып орталығы болатын. Бап – әуел баста біздің ата-бабаларымыздың Құдайларға, табиғат күштеріне, аң-құс тотемдеріне арнап ағаштан, кейін тастан жасаған скульптуралық бейнелері. Э. Пекарскийдің «Словарь якутского языка» кітабында бап туралы былай дейді: «Бап – баф, бах, бапъ таңара – идоль, делаемый из гнилого дерева в честь какого-либо духа, насылающего болезни» (Пекарский, 1958, Т 1: 363). Сонымен бап дегеніміз ағаш пұт болса, онда «Сайрамда бар сансыз бап, Түркістанда түмен бап» деген сөздердің шешімі қазақ жерін тым ерте заманда мекендеген халықтардың діни сенімдеріне байланысты болмақ.

Сур. 2.

Fig 2

Қазақ жерінде мұсылмандық орныққан соң шырақшылық исламдық мазмұн алды, яғни көне қасиетті орындарды исламмен, соның ішінде сахабалармен байланыстыру кеңінен тарады. Осыған байланысты шырақшылық қызметінің мазмұны да өзгерді, бірақ қазақ жеріндегі ислам көнелікті біржолата құртып жіберген жоқ. Оның бір жарқын мысалы: Сайрам қаласында және маңында орналасқан исламға дейінгі әулие орындар – Қызыр баба, Юша пайғамбар, Ыдырыс пайғамбар, Мариям ана, т.б. Дәл осындай мысалды көне ғибадат орындарын, абыздық орталықтарды исламға сәйкес жаңғыртқан Маңғыстаудан да көреміз. Қазіргі күні жер асты мешіттері аталатын құрылыстардың көпшілігі исламға дейін адам қонысы немесе шаруашылық орны ретінде жұмыс жасады.

Сонымен, қазақ жеріндегі шырақшылық киелі орындардың тарихи қалыптасу үдерісі барысында пайда болған дін мен дәстүр үндестігінің көрінісі деп айта аламыз.

Осыған байланысты ұсыныстарымызды айтсақ:

– Ерте замандардан бастап тарихымызда «шырақшылық» институты маңызды орын алғаны және мемлекеттік деңгейде қолдау тапқаны аян. Ел билеушілері қасиетті жерлерге иелік етіп отырған шырақшылармен жеке таныс болғаны және өздері де зияратқа барып, шырақшыны елге таныстырып отырғаны белгілі. Шырақшылардың бұл қамқорлықты мемлекетінен тосуы да, талап етуі де заңды.

– Екіншіден, осыған байланысты мемлекеттік билік, мүмкін Мәдениет және спорт министрлігі немесе осы құрылым ішіндегі «Қасиетті Қазақстан» ғылыми орталығы шырақшылармен нақты жұмыс жүргізуге міндеттелуі керек. Ғылыми орталық жанында шырақшылық мектебі ұйымдастырылса құбақұп.

– Үшіншіден, шырақшылар көп жерлерде салафи ағымы сияқты әртүрлі сектанттар тарапынан қысым көреді. Мәселе сектанттық

түсініктерде әулиеге, аруаққа, қасиетке орын болмауына байланысты. Біз VII ғасырдағы жабайы араб деңгейіне түсуге қарсымыз, бізге қазіргі дамыды деген араб мәдениеті де ботен. Сектанттық бағыттағы адамдарды қазір негізгі этностан, яғни қазақтан бөлінген субэтникалық топ деп атауға келеді. Олардың ережесімен бұдан әрі жүру этнос ішіндегі жіктің ұлғаюына алып келетіні сөзсіз. Тарихи тұрғыдан қарасаңыз адамзат баласының алғашқы ұстаз-пайғамбарлары біздің жерімізден шыққан, шырақшылар сол жолды жалғастырушылар.

– Төртіншіден, Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының әулие жерлерде шырақ жағуға тыйым салғаны, шырақшылардан соны талап етуі дұрыс емес. Шырақ жағу шырақшылықтың негізі. Күнде, от та Алла тағаланың адамзатқа берген қазынасы, тіршілігінің арқауы.

– Бесіншіден, шырақшылардың киім үлгісі, өзін-өзі ұстауы, сойлеу мәнері дәстүрге негізделген мәдени ережелерге сәйкес болуы керек.

Әдебиеттер

1. Артықбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий – Творч. об-ние «Астана-Север». – Санкт-Петербург: Мажор, 2005.

2. Артықбаев Ж.О. Есіл-Нұра екі су. Ақмола облысы жер-су атауларының құпиясы. – Астана: Л.Н. Гумилев атынд. ЕҰУ, 2021.

3. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970.

4. Бенвенист Эмиль. Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995.

5. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. /Пер. с англ. И.М. Стамблин-Каменского. Послесл. Э.А. Грантовского. – М., 1987.

6. Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска //Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск, 1902. С. 31-45

7. Масальский В.И. Туркестанский край. Предисл.: В. Семенов-Тянь-Шанский и Л. Берг. - 1913. -X, 861 с., (6) л. карт., иллюстр// Россия: полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Т.19.

8. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992.

9. Остроумов Н. Сарты. Этнографические материалы (Общий очерк). Издание 3-е. – Ташкент, 1908.

10. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. 1–3. – М., 1958.

11. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Санкт-Петербург, 1762.

12. Селезнёв А.Г., Селезнева И.А., Белич И.В. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. – М.: Марджани, 2009.

13. Сураганова З.К., Екимбаева А.С. Казахские шырақшы в системе коммуникации и производства сакрального пространства // XIII Конгресс антропологов и этнологов России; сб. материалов. Казань, 2-6 июля 2019 г. / отв. ред.; М.Ю. Мартынова. – Москва; Казань; ИЭА РАН КФУ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – С. 31.

14. Сураганова З.К. Тканевые атрибуты и дароприношения на святых местах Казахстана: развитие традиции // Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы = Сакральная география Казахстана Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдарының жинағы = Сборник материалов международной научно-практической конференции. 3 қазан = 3 октября, 2019 ж. – Астана, 2019. – С. 233-241.

15. Сураганова З.К. Культурный памятник Жубан ана в культурной памяти и практиках поклонения // Культурные ландшафты сибирского города: проблемы теории и практики (электронное издание) / под ред. Д.А. Алисова, И.А. Селезневой. – М.: Институт Наследия, 2019. – С.69-73.

16. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. / XIX – нач. XX в./. Алма-Ата, 1991.